

A chrysostomosi homília hallgatósága a 4. századi Antiochiában

Hanula Gergely

Aranyszájú Szent János, közismert, görög nevén Chrysostomos a szíriai Antiochiában született és nőtt fel a Kr. u. 4. században egy katonai hivatalnok fiaként, itt sajátította el kora görögös műveltségét Libanios rétor iskolájában, és itt lett a kereszténység niceai hitvallású ágának buzgó, az aszketizmus iránt elkötelezett híve, majd diákonusa és papja. Felszentelését követően Flavianus püspök templomában prédikált, oly nagy sikerrel, hogy ékesszólásával elnyerte az „Aranyszájú” melléknevet. Részben szónoki jelentőségét, részben elfogadottságát jelzi fennmaradt homíliáinak nagy száma, mely az ezret is meghaladja, és ez a jelentős corpus lehetőséget kínál arra, hogy a szónoklatok tükrében a szónok mellett most a hallgatóságot is megvizsgáljuk.

Chrysostomos felső középosztálybeli származása, kiváló iskolázottsága és Flavianus püspök melletti kiemelt helyzete olyan közeget biztosított számára, melyben kifejthette az államegyházzá alakuló kereszténységről vallott felfogását, és meggyőző szónoki erejét e formálódás szolgálatába állíthatta.¹ Homíliái tehát nem pusztán Szentírás-magyarázatok, hanem egy átalakuló félben lévő társadalom formálását célzó szónoki alkotások, melyek hallgatósága nem pusztán egy vallási közösség, hanem – Chrysostomos szemében – az Isten országát, azaz az ideális társadalmat felépítő emberek közössége. A továbbiakban tehát azt vizsgálom, mi az a nyilvánosság, amelyben Chrysostomos lehetőséget látott ilyen mértékű társadalmi átalakulás végbemenetelére, és hogy szónokként milyen módon gondolta ezt befolyásolni.

Hallgatóság alatt szűk értelemben a szó szerinti hallgatókat szoktuk érteni, azaz a hangzó szöveg hallgatóságát. Ám ha az aristotelési „akihez szól”-ra gondolunk, és arra, hogy Aranyszájú általában rögtönzött prédikációit gyorsírók jegyezték le, hogy később ő maga dolgozza át kiadásra szánva – tehát a ránk maradt szöveg és a véglegesítő Chrysostomos maga is többnyire már az olvasót tekinti ennek a bizonyos „akihez szól”-nak –, akkor talán joggal indulunk el egy 16. századi olvasat nyomán.

Káldi és Károli vitájára gondolok, azaz: Káldi megfogalmazásában Pázmány Kalauzának érvelésére a vizsolyi biblia Szenczi Molnár Albert által is kiadott előszavának és az azt védő Pécsváradi Péternek ellenében. E vita fő kérdése: *kell-e mindenkinek a Szentírást olvasnia?* A protestáns oldal tulajdonképpen a humanista törekvéseknek ad hangot, a bibliaolvasás mindenkinek szóló erasmusi programját építették a *sola Scriptura* reformátori alapelveire.

Mi köze mindennek Chrysostomoshoz? Csak az, hogy a bibliaolvasás programjában mindenki órá hivatkozik. Az antiochiai egyházatya közismert toposzára, hogy mindenki olvassa otthon is a Bibliát – mentegeti is magát eleget emiatt, hogy unásig ismételteti ezt.

Chrysostomos a gazdag és Lázár példázatahoz elmondott hét homíliája közül a harmadik elején is hosszan beszél rá hallgatóit, hogy olvassák a Szentírást. Érvelésében abból indul ki, hogy jobban megértik majd a homíliában elhangzókat, ha előre elolvassák az alapjául szolgáló bibliai szakaszt:

Ezért gyakran napokkal előtte elmondjuk a majdan elhangzó [prédikáció] alapigéjét, hogy a közbenső napokban kezetekbe véve a Bibliát és az egész perikópán végighaladva és így tudva, mi volt korábban, s mi maradt hátra, felkészítések értelmeket az ezek után elhangzók hallgatására (De Lazaro hom. 3. 1, PG 48.991).²

Innen továbblépve a bibliaolvasás általános hasznáról és szükségességéről beszél. Előbb elutasítja azt a kifogást, hogy ez csak a remeték dolga lenne, akik a hegyekben élnek, hiszen ők távol vannak e lelki csatatértől: annak van igazán szüksége erre a gyógyszerre, aki a csatasorban áll:

Mert [téged] asszony is mérge, gyermek is szomorít, szolgál is haragra gerjeszt, ellenség is tör rád, barát is boszszant, szomszéd is rágalmaz, bajtársad is gáncsol, gyakran bíróság is fenyeget, szegénység is szomorít, szolgálid elvesztése is fájdalmat kelt benned, a szerencse elbizakodottá tesz, a kudarcban összeroskadsz, gyakran haragnak, gyakran aggódalmagnak, gyakran csüggedésnek és szomorúságnak, gyakran hivalkodásnak és oktalanságnak támadásai és kényszere vesz körül minket mindenfelől, s mindenünnen ezer nyila ér. Ezért van szükségünk mindenkor az Írások teljes fegyverzetére (De Lazaro hom. 3. 1, PG 48.992).

Ezek után vonja le a reformátorok által is visszhangzott következtetést: *Nem lehet, nem lehet megtartatni, hacsak nem él valaki folyamatosan e lelki olvasmánnyal.* És a mesterembereket állítja példának, akik mesterségük eszközeiről mondanának le utoljára, s így kell tenniük a keresztényeknek is, akiknek az Istentől ihletett Írás jelenti megtartatásuk eszközét. De míg azok legfeljebb az általuk készített formáját tudják megváltoztatni, addig a keresztény ember a fából aranyat csinálhat, amint azt Pál is megmondta (2Ti 2,20–21).

Az itt következő érvelés egészen meglepő Chrysostomostól:

...a Bibliának már maga a látása is ellenállóbbá tesz a bűnrel szemben. És ha valami tiltottra merészkednénk, és tisztátalanná tennénk magunkat, hazaérve, ha meglátjuk Bibliánkat, még inkább vádoljuk lelkiismeretünket, és vonakodnánk ugyanabba újra beleesni. [...] Mert amint megérinti valaki az evangéliumot, azonnal hozzáidomul az értelmé is, eltávolodik az evilágiaktól már csak az látásától is. És ha gondos olvasás is társul ehhez, mint a szent bejárhatatlanban beavatást nyerő lélek, úgy megtisztul és jobbá lesz, Istennel társalogni abban ama betűk által (De Lazaro hom. 3. 2, PG 48.994).

Ezután tér rá a megértésre. Megközelítése itt is hasonló az eddigiekhez: *már magából az olvasásból is jelentős mértékű megszentelődés származik, ha nem is érted a benne foglaltakat.* De – folytatja – lehetetlen, hogy egyformán semmit se érts belőle, hiszen halászok, vámszedők, sátorkészítők, hozzá nem értők és írástudatlanok hozták létre e könyveket, hogy senki ne mondhasa kifogásként, hogy nem érti. Ellenpéldaként a pogány filozófusokat és rétorokat említi, akik az emberek elismerését keresve szóltak, és ez a bizonytalanság felhőjébe burkolja mondandójukat, nem úgy, mint az apostolok, akik az

emberek hasznára mondják egyértelmű és világos tanításukat, *hogy mindenki képes legyen magától megérteni az olvasásból a benne foglaltakat.*

Ezek után részletes útmutatást ad, hogyan olvassanak:

Vedd kezedbe a Bibliád, olvasd el minden történetet, és az ismerthez ragaszkodva a bizonytalanon és nem nyilvánvalón menj végig többször, és ha az olvasás során nem érted meg mondanivalóját, térj át az érthetőbbre, és menj el a tanítóhoz, beszélj meg vele az olvasottakat, légy buzgó, és Isten látni fogja nagy igyekezetedet, s nem fogja semmibe venni áttöprengett virrasztásaid, hanem ha ember nem ad választ kérdésedre, ő maga fedi fel nyilván (De Lazaro hom. 3. 3, PG 48.995).

Kinek is szól Chrysostomos értelme?

16. századi utóéletére nézve komoly vita bontakozott ki Péter Katalin 1985-ös előadása nyomán, melyben a bibliaolvasás mindenkinek szóló programját a korabeli magyar protestantizmusban megvalósulhatatlan óhajnak nevezte (bár nem ezekkel a szavakkal). Érvelése tárgyyszerű, az írástudatlanság, azaz az olvasni nem tudás, a kiadott Bibliák kis száma, magas áruk, nagy méretük alapján vonja le következtetését.³ A 4. századi antiochiai könyvkiadás helyzetéről nem tudok nyilatkozni, sem áruk, sem példányszámok, sem a tekercsek méretét illetően: a rendelkezésekre álló adatok mind Aranyszájútól származnak. A Biblia olvasására történő felhívás szinte minden szentírási könyvhöz fűzött homíliáisorozatában megtalálható, jóllehet többnyire nem a teljes könyv, hanem a magyarázatra kerülő perikópák elolvasását kéri. Ez viszont azt jelenti, hogy teljes Bibliák (vagy a perikópák szövegét tartalmazó kéziratok) meglétét feltételezi híveinél, a kifogásoknál felsorolt példái pedig azt jelzik, hogy nem a társadalom elit rétegét célozza felszólításával, hanem inkább a hivatalnok- és kézműves réteget. Ez korántsem véletlen, hiszen Aranyszájú víziója a keresztény városról alapvetően a keresztény családra épül. A Szentírás olvasása pedig itt kezdődik. Tudja, hogy elgondolása nem egyezik a többség véleményével, ezért így is kezdi:

Tudom, hogy sokan elvetik azt, amit most mondok, mint amely valami új és bevehetetlen szokást készül meghonosítani [...] mert az étkezéskor után nem az álomnak, sem a heverésnek, hanem az imádkozásnak és a Szentírás olvasásának kell következnie, ezt nyilvánvalóan tudunkra adta Krisztus. Mert miután a pusztában jóllakatta a számtalan sokaságot, nem pihenni vagy aludni küldte, hanem az isteni szavak hallgatására hívta őket (De Lazaro hom. I. 9, PG 48.974).

Chrysostomos tisztában van azzal, hogy az a *politeia*, amelyet célul tűzött ki, alapvetően eltér az antiochiai polgárok bevett szokásaitól, és bizonyosan nem felejtette el Julianus apostata más indíttatású, de hasonló célzatú, kudarcba fúló próbálkozását.

Antiochia meghatározó vonása a tolerancia, a különböző vallások békés egymás mellett élése, melynek gyökere bizonyosan nem csak a jólétben keresendő. E város hagyományainak része ez, miként az a hellenista kultúra, mely a *paideiában* öröklődik. Innen érthető Antiochia keresztény lakosságának

felháborodása, mikor Julianus megtiltja, hogy részt vegyenek a retorika oktatásában.

A 4. század derekán átalakul az egyházi hallgatóság. A 341-es zsinaton Constantius is jelen volt, és a császár bevonódása az egyházi ügyekben ugyanerre sarkallta az elitet. A vallásos identitás kérdésébe egyre fontosabb szerepet kap a hatalom kérdése.⁴ (Figyelemre méltó ebből a szempontból Julianus és Chrysostomos retorikájának feltűnő hasonlósága!)

A 4. századi Antiochia a Római Birodalom harmadik legnagyobb városa, 150–200 ezer lakossal. Mivel a forrás kevés, és nehéz értékelnünk az irodalmi művekből nyerhető adatokat, valószínűleg igen széles réteg hallgatta Aranyszájú prédikációit.⁵ Ez a réteg nyelvileg nagyobbrészt görög volt, bár tudunk nyelvi problémákról részben a szír lakossággal kapcsolatban,⁶ részben a betelepült galaták esetében. Társadalmi rétegződés szerint valószínűleg a vagyonosabb, és így műveltebb réteg hallgatta, erről árulkodik a homíliák kidolgozott stílusa, de számos példája és kiszólása alapján középosztálybeli hivatalnokok és kézművesek is hallgathatták. Azt is tudjuk, hogy a szegényebb középréteg is foglalatostkodott a szónoklatok hallgatásával, sőt teológiai vitáik voltak (Greg. Nys. *De deitate filii et spiritus oratio*, PG 46.557), bár a „szegények” meghatározása vitatott (kihez képest szegény?, elszegényedett felsőbb osztálybeli?). Bizonyosan voltak jelen még rabszolgák és nők is.

Aranyszájú hallgatósága vallásilag kevert lehetett, felerészben keresztyén,⁷ a többi hellén, jelentős zsidó kolóniával. Az elhatárolások nem egyértelműek: *zsidókkal és görögökkel barátkozunk inkább, mintsem az egyház gyermekeivel* (*Hom. in Matth.* 59.5, PG 58.581).

A keresztyéneken belül is négy csoport van, számarányuk, befolyásuk a század során állandóan változik: 330-ban Eustathios (niceanista) püspököt eltávolítják püspöki székből, de nyája egy része hű marad hozzá, ekkor két egyháztest jön létre. A korábban ariánus egyháztest élére 361-ben a Julianus által jó érökkel visszahívott orthodox keresztyének vezetője, Meletius kerül püspöknek, akitől – erős niceanizmusa miatt – hamarosan elpártolnak az ariánus érökmeük, ugyanakkor az eustathianusok (Paulinus) sem fogadták el. Nyugaton az eustathianusokat tartották orthodoxnak, keleten Meletiuszt; Chrysostomos ez a Meletios szentelte diakonussá, illetve az ő utóda Flavianus szentelte pappá. És volt még egy appollinárius egyház is Vitalis vezetésével.

A nem keresztyén polgárság legjellegzetesebb rétegét a zsidók alkották, akik saját képvisellel rendelkeztek a városi tanácsban, és akik látványos szokásaikkal és ünnepeikkel komoly befolyást gyakoroltak a keresztyénekre, olyannyira, hogy a keresztyén zsinatok is foglalkoztak a zsidó és a keresztyén ünnepek időbeli elhatárolásával (325 Nicea⁸: a húsvét nem eshet egybe a páskával; 364 Laodicea: a keresztyén nem pihenhet szombaton, „ha zsidó módra élnek, legyenek elátkozottak Krisztustól”), és Chrysostomos is első homíliái között (Kr. u. 386–387) foglalkozik a zsidóktól való elhatárolódás kérdésével, amit így indokol: *E tanítást némelyek céltévesztett buzgalma teszi szükségessé, kik az első páskát ünneplik* (*Adversus Judaeos* 3. 1, PG 48,861).

A hellén lakosság vallásilag feltehetőleg közömbös vagy ingadozó, a hagyományos görög–római vallásosság már csak formálisan van jelen. Ez a réteg nem feltétlen azonos a Chrysostomos által hellénnek nevezettekkel (*Hom. 1Cor* 6. 5, PG

61.51; *Hom. in Gen.* 17. 2, PG 53,134), akik inkább görög keresztyének lehettek. Chrysostomos úgy ábrázolja ezt a vallásosságot, mint amely hanyatlásában már csak árnyként van jelen, a bálványok tisztelete már csak az ahhoz kötődő szórakozásban van jelen. Ezt nem csak az antiochiai püspök látja így, a pogány kritika is erős, ugyanerről olvashatunk Libanios szónoklataiban és Julianus apostata leveleiben is.⁹

Úgy tűnik, hogy nemcsak a tudomány modern gyakorlói körében, de Aranyszájúban is felmerült a vallásos identitás kérdése ebben a talán túlságosan is toleráns közegben.

Annak, aki jó másfél évezred távolságából tekint vissza, nehéz dolga van, ha helyesen akarja értékelné a rendelkezésre álló forrásokat. Isabella Sandwell¹⁰ Libanios tükrében értékeli Chrysostomost, ami megkérdőjelezhető, mert nemcsak vallásos indíttatásuk, de tárgyuk is erősen eltér. Kérdéses, hogy a chrysostomosi művek alapvető célját, ti. a vallásos identitás megerősítését/kiépítését lehet-e egy Libaniosnál csak elvétve és utalások szintjén megjelenő témával összevetni, akinél sokszor éppen e téma hiányából von le a szerző egyfajta értékelést. Abban viszont feltehetőleg reális képet ad, hogy a Chrysostomos által elvárt, mindenkor és mindenütt releváns vallásos identitás idegen volt Antiochiától, azaz a vallásos kötődés nem uralta az élet minden területét. A keresztyén irodalomnak mindig is tárgya volt a keresztyén identitás építése (pl. Tertullianus, *de Idolatria* 13. 1), de ilyen mértékben, ahogy most Aranyszájúnál megjelenik, korábban soha.

Azt láthatjuk, hogy Chrysostomos ezeket a korántsem egyértelmű identitást jelölő fogalmakat elkezdé nagyon élesen alkalmazni, retorikájában állandó ellentétként él a zsidó és a keresztyén, illetve a görög és a keresztyén, így létező fogalomként ülteti be őket hallgatói agyába, ezzel tulajdonképpen átalakítva hallgatósága valóságérökkelését. Ezt nevezi Lieu a különbözés, az elhatárolás retorikájának (*rhetoric of difference*).¹¹ Lieu szerint tehát a keresztyén szövegek manipulatív szövegek, meghatározónak mutatnak be olyan diszpozíciókat, melyek nem azok.¹² Másfelől viszont úgy is értékelhetjük, hogy a túlzott sokszínűség és tolerancia hozta létre azt a helyzetet, melyben Chrysostomos kénytelen volt ilyen marokán, ma már sokszor bántónak minősülé, éles megfogalmazásokat használni.

Egy másik modern értelmezés szerint Chrysostomos elvárása, célkitüzése a habitus megváltoztatására irányult, azoknak a mélyen gyökerezé diszpozícióknak a módosítására, melyek az élet hagyományos útjait kijelölik, illetve a helyesről és helytelenről a társadalomban élé vélekedéseket meghatározzák.¹³ Ez a diszpozíció-rendszer azonban nem előírható, nem idézhető vagy recitálható, csak a gyakorlatban reprodukálható. Ez a gyakorlatban történé reprodukció a *paideia*. Ezért is írja meg *De inani gloria et de educandis liberis* című homíliáját, melyben e hagyományos értékrend átörökítését támadja,¹⁴ és ezért veszi célba a családöt, mint a társadalom alapkövét. De ha meggondoljuk, tulajdonképpen ugyanilyen nevelé szerepet tölt be a Szentírás olvasása is Chrysostomos szerint:

Ha hozzászokna értelmünk a szent szavakra figyeléshez, nem figyelne másra, s nem figyelve másra, nem jutna gonosz dolgokra. Mert a tettekre vezető út a beszéd, először elgondoljuk, azután beszélünk róla, végül megteesszük.

Beszélő és hallgató viszonyában a másik egészen sajátos meghatározó tényező, mely még inkább összemossa a homíliában foglalt tanítás hallgatásának és a Szentírás olvasásának határait, az a beszélő azonossága. A 2Thessz-hez írt 3. homíliájában ezt mondja:

Azt hiszik, hogy hozzánk jönnek, amikor ide bejönnek, és azt hiszik, tőlünk hallják, amit hallanak, nem figyelnek, nem értik meg, hogy Istenhez jönnek, és hogy ő maga beszél velük. Mert amikor felállva ezt mondja a felolvasó: ezt mondja az Úr, és a diákonus felállva elhallgattat mindenkit, ezzel nem a felolvasónak tesz tiszteletet, hanem az általa mindnyájunkkal szólnak (Hom. in ep. 2 Thess. III. 4, PG 62.484).

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA K 75457 számú pályázat keretében készült.

- 1 Ne felejtjük el, hogy Augustinus is ugyanebben a korban, alig két évtizeddel Chrysostomos antiochiai munkássága után írja meg a *De civitate Dei* című monumentális alkotását!
- 2 Az Aranyszájú Szent János-homíliákból vett idézeteket saját fordításban közlöm.
- 3 Péter 1985.
- 4 Sandwell 2007, 16.
- 5 Allen 1996 és Mayer 2000, 80; Mayer–Allen 2000, 34–40. Részletesebben: Tiersch 2002, 46–59.
- 6 Dekkers 1980.
- 7 Chrysostomos szerint százezerre tehető a keresztyének száma Antiochiában, lásd *Hom in Matth.* 85.4. PG LVIII, 762.

Bibliográfia

- Allen 1996: Allen, P., „The Homilist and the Congregation: A Case Study of John Chrysostom’s Homilies on Hebrews”: *Augustinianum* 36 (1996) 397–421.
- Bourdieu 1977: Bourdieu, P., *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, 1977.
- Dekkers 1980: Dekkers, E., „Limites sociales et linguistiques de la pastorale liturgique de S. Jean Chrysostome”: *Augustinianum* 20 (1980) 119–129.
- L’Huillier 1996: L’Huillier, Peter, *The Church of the Ancient Councils: the Disciplinary Work of the First Four Ecumenical Councils*, St Vladimir’s Seminary Press, 1996.
- Lieu 2004: Lieu, J., *Christian Identity in the Jewish and Greco-Roman World*, Oxford, 2004.
- Maxwell 2006: Maxwell, J., *Christianisation and Communication in Late Antiquity*, Cambridge, 2006.
- Mayer 1997: Mayer, W., „John Chrysostom and His Audiences. Distinguishing Different Congregations at Antioch and Constantinople”: *Studia Patristica* 31 (1997) 70–75.

Úgy gondolom, hogy a Szentírásban és az annak értelmezésére szolgáló homíliában megszólaló azonosságának a hangsúlyozása azért fontos Chrysostomosnak, hogy az új rend, az új *politeia* egységes és minden színteret átható tekintélyelvűségét világosan megmutassa. Hallgatni és olvasni ugyanaz, mert ugyanaz az Isten szólal meg. Ez az isteni tekintély kapcsolódik azután a könyvhöz is, ami a misztikától magát távol tartó Chrysostomostól ha idegen is, nem lehet idegen azoknak az antiochiaiaknak, akik Julianus halála után kijárják Jovianusnál, hogy felprédálhassák Julianus könyvtárát, s elégethessék könyveit. A könyv mint szimbólum, a rendszert jelképező, megfogható valóság tehát jelen van az antiochiai polgárok gondolkodásában, és Chrysostomos mintha ki is használná ezt.

- 8 Huillier 1996, 21 skk.
- 9 Libanius *Or.* 16,43; Juliani *ep.* 84. és 89.
- 10 Sandwell 2007. (Irodalomjegyzékében Maxwellre mint megjelenés alatt állóra hivatkozik.)
- 11 Lieu 2004, 177. – Ilyen fogalomteremtő folyamat eredményeképp jött létre a „szegény” kategóriája.
- 12 Lieu 2004, 157.
- 13 Bourdieu 1977.
- 14 *De inani gloria et de educandis liberis*, ed. A.-M. Malingrey, Jean Chrysostome. *Sur la vaine gloire et l’éducation des enfants* (Sources chrétiennes 188), Cerf, Paris, 1972, 64–196.